

XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində vətənpərvərlik ideyaları

Səbinə Əhmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycan poeziyası başqa türk xalqlarının poeziyası kimi müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlanaraq əsasən “Bələğət” elminin bədii-ədəbi dil üslubuna, poetik və təxəyyül kateqoriyalarına, fəsahtinə, məna və söz gözəlliklərinə, eyni zamanda bədii ifadə vasitələrinə əsaslanırdı.

Məlumdur ki, müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrində məna içində məna vardır. Klassik şairlərimizin hər biri müqəddəs Qurani-Kərimi öz həyat kitabı etdikləri üçün mütəşabih ayələri oxuyub dərk eləyir, zaman-zaman bir hafizə çevrilir və Quran hikmətlərinin, Quran möcüzələrinin işığında öz bədii irslərinin sütunlarını qururdular.

XIX əsrin ikinci yarısındakı iqtisadi yüksəliş ədəbiyyatımızda yeni mərhələ yaratdısa, XX əsrin əvvəllərində bu mərhələ günəş kimi şəfaqlər saçıb Azərbaycan xalqının istiqlalına işıqlı yollar açdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının ideya mənbələri bütün aydınlığı ilə meydana çıxdı. Lakin romantizm nümayəndələri haqlı olaraq türkçülüyə, islamçılığa meyil etsələr də, sinfi mübarizə adı ilə xalqı çar əsarətindən qurtarıb bolşevizm zəncirləri ilə bağlamaq istəyənlər yalnız küfrdən və Allaha üsyandan ibarət bir ədəbiyyat yaratdılar.

Açar sözlər: “Füyuzat”, “Məcməüş-şüəra”, şeir, vətənpərvərlik, ədəbi-estetik ideyalar

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.04.2021; qəbul edilib – 19.04.2021

Patriotic ideas in Baku literary environment at the beginning of the XX century

Sabina Ahmedova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Abstract. Azerbaijani poetry, like the poetry of other Turkic peoples, originated from the Holy Quran and was mainly based on "Eloquence" the style of the literary language, poetic and vision categories, prettiness of meaning and words, as well as means of literary expression.

It is known that in the sacred verses of the Holy Quran there is a meaning within a meaning. Each of our classical poets, since they made the Holy Quran as a book of their life, has read and understood such verses, and from time to time has become a "Hafiz" - a person who knows the Quran very well and built the pillars of the creative heritage in the light of wisdom and miracles of the Holy Quran.

Azerbaijani literature were clearly manifested by sources of idea at the beginning of the XX century. However, although the representatives of romanticism were rightly inclined towards Turkism and Islamism, those who wanted to free the people from tsarist slavery and bind them with the chains of Bolshevism under the name of class struggle, created a literature consisting only of blasphemy and rebellion against the God.

Keywords: "Fuyuzat", "Majmeush-shuara", poetry, patriotism, literary and aesthetic ideas

Article history: received – 14.04.2021; accepted – 19.04.2021

Giriş / Introduction

1918-ci il mart ayının sonunda, aprel ayının əvvəllərində doxsan faiz ermənilərdən, on faiz rus matroslardan ibarət daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri Bakıda tarixdə görünməmiş qətlə törədərək 30 min insanımızı körpədən 100 yaşlı qocayadək insanlığa sığmayan vəhşiliklərlə qətlə yetirdilər. Bir qədər sonra bu qətlə bütün ölkəmiz boyunca tətbiq olundu, daşnak-bolşevik ordusu Şamaxıda, Qubada, Göyçayda, Lənkəranda, Salyanda və başqa torpaqlarda ən qəddar üsullarla qətləmlər törətdilər. Bunun qarşısını almaqdan ötrü Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qardaş Türkiyəyə səfər edib özünə ustad hesab elədiyi Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birləşərək Türkiyə hökumətindən kömək istədi və Türkiyənin müdafiə naziri Ənvər paşa Azərbaycanı işğaldan azad etmək üçün seçilmiş türk əsgərlərindən ibarət “Qafqaz İslam Ordusu” yaradıb Azərbaycana göndərdi. Bu ordu iyirmi faizi Azərbaycan türkləri olmaqla on bir min silahlı qüvvədən ibarət idi.

Əsas hissə / Main part

Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərləri bütün Qafqaz boyunca daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrini darmadağın edə-edə Göyçay yaxınlığında “Qara Məryəm” deyilən bir əraziyə yaxınlaşdı. Burada onu “Bakı Xalq Komissarları Soveti”nin sədri Stepan Şaumyanın göndərdiyi 18 minlik bolşevik ordusu qarşıladı. Şaumyan səksən faizi ruslardan, iyirmi faizi ermənilərdən ibarət bu ordunu “Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti”nin Gəncə şəhərindəki qərargahını məhv eləməkdən, eyni zamanda Gəncə əhalisinə qarşı soyqırım törətməkdən ötrü göndərmişdi. Lakin qəhrəman türk əsgərləri üç gün ərzində bolşevik ordusunu darmadağın etdilər və Bakıya tərəf irəlilədilər. Şamaxını, Kürdəmiri daşnak-bolşevik cəlladlarından təmizləyən igid əsgərlər Bakıya tərəf irəlilədilər və Bakının girəcəyində ermənilərin köməyə çağırtdıqları ingilis qoşunu ilə üz-üzə gəldilər. Onların arasında avqustun 5-dən sentyabrın 14-ə qədər şiddətli döyüşlər getdi, nəhayət igid türk əsgərlərinin qarşısında duruş gətirə bilməyən ingilislər ağ bayraq qaldırıb təslim oldular və sentyabrın 15-də qurban bayramı günü Qafqaz İslam Ordusu Bakıya girdi. Azərbaycan xalqı onları çox böyük sevgilə qarşıladı və həmin gün bəlkə də ən əlamətdar hadisə kimi tarixə yazıldı.

Bundan sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin öz ordusu yarandı ki, orduya general Səməd bəy Mehmandarov və general Əliağa Şıxlı başçılıq eləyirdi. Azərbaycanlı əsgərlər güclü təlimlər keçəndən sonra eynilə türkiyəli mehmetçilər kimi heyrət ediləcək dərəcədə qüdrətli əsgərlərə çevrildilər və Qarabağda, başqa ərazilərdə erməni daşnaklar Azərbaycan xalqına qarşı qırğına başlayarkən olduqca təcrübəli topçu zabıtləri Səmədbəy Mehmandarovun, Əliağa Şıxlının sərkərdəliyi ilə həmin ərazilərə gedərək erməni daşnaklarını tez bir zaman içində diz çökdürüb zəfər üstündən zəfər qazanırdılar. Bu münasibətlə də Ümğülsüm silsilə şeirlər yazmışdı ki, bu şeirlərdən biri həm insanı kövrəldən, həm də intəhasız qürur hissilə dolduran “Əsgər anasına” şeiridir:

*Ey şəfqətli gözündə inci yaşlar parlayan,
Ey atəşli köksündə sönməz sevgi saxlayan.
Ey möhtərəm validə!
Bu gün səni bir millət böylə təqdir ediyor
Sənin o göz nurunu əziz vətən bəklıyor.
Mane olma şu gəncə, burak hər bə gediyor.
O bir baba yığıtdır!
Vətənin bekçisidir, omuza silah alacaq,
Pək şərifli və cəsür bir qəhrəman olacaq [2, s.238].*

Ümgülsüm əksər şeirlərində gəncləri vətəni qorumağa, vətən uğrunda savaşağa, düşməndən qorxmamağa və azgün düşməndən intiqam almağa çağırırdı. Şair vətəni qorumaqdan ötrü tarix boyu türk əsgərinin basılmadığını, əyilmədiyini, lazım gələrsə son damla qanına qədər savaştığını ön plana çəkərək türkün savaşının yalnız zəfərlə bitdiyini göstərirdi. Şairin “Ey türk oğlu” şeirində özünü parlaq şəkildə büruzə verir:

*Tarixlərdə həp sənin rəşadətini, hünərin,
Bildirsən, fırtınan oxunarkən şən nəğməni.
Yersiz-yurdsuz əsir tək boyun büküb durasan?
...Ey qəhrəman düşməne qılınc tutan biləyin.
Vətəninə, yurduna birər qail sayılır.
Qafqaziyanın ən böyük, yüksək ulu dağları,
Ormanları, bağları
Sənini müzəffər adın, şərəfinlə tanınsın,
Səni vəhşi tanıyan o mədəni canavar,
Məğlub olsun, xar olsun, intiqamlar alınsın,
Türk bayrağı o zaman göy üzündə parıldar [8].*

Sovetlər dönəmində elə fikir formalaşdırıldı ki, guya inqilabdan əvvəl müsəlman qızları, qadınları əsarətdə saxlayır, Ərəbistanda cahiliyyətdə olduğu kimi onları insan deyil, əşya hesab edirdilər. Lakin bu da öz növbəsində Şura hökumətinin çox böyük səhvlərindən biri idi, çünki hələ Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda qız məktəbi açdırmamışdan Bakıda sadəcə olaraq rus dilində qız məktəbləri var idi ki, ziyalı, gözüaçıq müsəlman atalar qızlarının savadlı olmaqlarından ötrü həmin məktəblərdə təhsil almağa qoyurdular. Bu məktəblər “pansionat” adlanırdılar, burada dərslər yalnız rus dilində tədris olunurdu, lakin orada təhsil alan şagirdlərin ən azı əlli faizi müsəlman, yəni azərbaycanlı qızları idi ki, onlar zaman-zaman Azərbaycanın ictimai işlərində, elm sahəsində fəaliyyət göstərərək xalqın rifahının yüksəlməsi üçün əllərindən gələni əsirgəməyirdilər. Bundan başqa, mükəmməl ilahiyyat təhsili görmüş qızlarımız da var idi ki, bəzi bolşevik mətbuatlarının uydurduğu kimi, İslam dininin mövhumat, fanatizm, xürafət deyil, insan əxlaqını gözəlləşdirən, saflaşdıran, mənəviyyatını pak edən, zehni işıqlandıran, şüurunu itiləşdirən, zəkasını nurlandıran, qəlbini rahatladan olduqca işıqlı bir din olduğunu gözəl anlayır, bu səbəbdən də “Sıratul-Müstəqim”lə yaşayır, vətənə, torpağa, xalqa, bayrağa çox bağlı olurdular. Güclü ilahiyyat dərsləri almaqları onları heyrətəməz dərəcədə vətənə bağlayır, inanılmaz dərəcədə vətənpərvər edirdi. Məsələn bu qızlardan biri də Sona Hacıyeva idi ki, 1915-ci ildə özünü təhlükəyə atıb Nargin adasından rus və erməni barbarların işgəncələrinə məruz qalmış türk əsirlərini ordan qaçırdığına görə çar üsuli-idarəsinin “Jandarmeriya İdarəsi” tərəfindən həbsə alınmışdı. Cəmisi iyirmi üç yaşında, özü də qənirsiz gözəlliyə malik olan bu mələkruhlı qadın həmin idarənin zirzəmisində erməni müfəttişlərin işgəncələrinə məruz qalaraq yoldaşlarını ələ verməsin deyər kameranın tavanından özünü asıb intihar etmişdi.

Onu da qeyd edək ki, türk əsirlərinin qaçırılmasına Sona xanıma, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızları Leyla, Sara və Sürəyya, Murtuza Muxtarovun ömür-gün yoldaşı, müsəlman asetinlərdən olan Liza xanım və başqa vətənpərvər qadınlar köməklik göstərmişdilər.

Ümgülsüm də öz növbəsində genetik kodu tərtəmiz olan xalqın qızlarının, qadınlarının elə indiki kimi qəlblərinin vətən, torpaq sevgisi ilə döyündüyünü çox gözəl bildiyi üçün onları əl-ələ tutaraq igid övladlar böyütməyə səsləyirdi:

*Dəyərlidir ehtiyacı millətin,
Yaradıcı bizik istiqbalına.
Yüksəldərim bayrağını türklüyün,
Şan verəlim qafqazlılar namına! [2, s.255]*

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanı daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələrinin, eyni zamanda ingilislərin, “Sentrakaspi hökuməti diktaturası” erməni emis-sarlarının, menşeviklərin, denikinçilərin, kazakların təcavüzündən, qətliamından, işğalından qur-tarmaq üçün gələrək xeyli şəhid verib, Azərbaycanın müstəqilliyini tək-cə kağız üstündə deyil, rəsmi olaraq həyata keçirdilər. Hər tərəfdə ay-ulduzlu bayrağımız dalğalanmağa, altı ay ərzində susmuş məscidlərdən “Allahu-Əkbər” sədaları ucalmağa başladı. On doqquz yaşlı Ümgülsüm də bu günü səbirsizliklə gözləyirdi və intizarını bu şəkildə vurğulayırdı:

*Nərdə bənim açdı önü düşməin kəsən qılıncım?
Nərdə igid kardeş, nərdə adına can dedigim?
Neçin susmuş biləklərin, nərdə bənim o gücüm?
Neçin gəlməz böyük ordu, neçin gəlməz sevdigim?! [2, s.262]*

Bakı şairlərinin böyük türk haqqındakı yüksək fikirləri, ifadələri tək yaşadığı dövrlə deyil, indiki zamanla da çox uzlaşır. İndiki zamanda həm Türkiyə mehmeciklərinin, həm də Azərbaycan əsgərlərinin öz şücaətləri, rəşadətləri, qəhrəmanlıqları ilə bütün dünyanı heyrətə salması Münirinin bədii tutumu çox inandırıcı olan şeirinin sanki elə indiki zamana aid olduğu özünü parlaq şəkildə göstərir. Sanki şair “Türk olmaq zor, çünki dünya ilə savaşı, türk olmamaq daha zor, çünki türklə savaşı”,-misilsiz zərb-misalını poetik lövhələrlə oxucuya təqdim edir. Bu da Bakı şairlərinin xalq təfəkküründə formalaşan milli istiqlal ideyasının bir sıra elementlərlə zənginləşmiş füyuzatçıların ideya-estetik mövqelərini dəstəklədiyini, onlarla bir sinifdən, bir firqədən olduğunu açıq-aşkar sübuta yetirir.

Cəfər Cabbarlı Bakıda doğulmamışdı, lakin bir cocuq, üç yaşında ikən valideynləri ilə Bakıya köçmüş və ömrünün sonuna qədər Bakıda yaşamışdır. Ədib “Məcməüş-şüəra”nın üzvü deyildi, lakin o, Bakı ədəbi mühitində yetişmişdi və onun “Məcməüş-şüəra”nın gənc nəslə ilə dostluğu, yaşlı nəslinin dövrü mətbuatdakı şeirlərini mütaliə etməsi, hələ çox gənc ikən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1915-ci ildən buraxdığı türkcülüyü təbliğ edən “Açıq söz” qəzetində M.B.Məmməd-zadə, S.Hüseyn, Ə.Cavad kimi vətənpərvər ziyalılarla birlikdə çıxışlarına, eyni zamanda cəmiyyəti on yeddi-on səkkiz yaşlarında ikən türkcülük ideyalarına dərin məhəbbətini ifadə nümunəsi olaraq “Trablis müharibəsi” və “Ədirnənin fəthi” kimi sanballı dram əsərləri yazmasına səbəb olmuşdu. Təsədüfi deyildi ki, 1920-ci ildə 11-ci Qırmızı Ordu Bakını işğal edərək “Azərbaycan Xalq Demokratik Cümhuriyyəti”ni devirən günü C.Cabbarlı M.B.Məmməd-zadə ilə birlikdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tapşırığı ilə “Gənc müsavətçilər” hərəkatını yaratdılar və qeyri-leqal olaraq “İstiqlal” qəzetini nəşr etdirməyə başladılar. Lakin 1923-cü ildə təşkilatın bir sıra üzvləri ilə birlikdə C.Cabbarlı da həbs edilib “Pалаç” ləqəbli Pankratovun “Gizli şöbə”sinə gətirib iki ay işgəncələr veriləndən sonra azad edildi. Ədib “Al bayraq” şeirini Azərbaycanın üçrəngli bayrağının türkcülüyn, İslamın, azadlığın rəmzi kimi heyratəmiz bədii təsvir vasitələri ilə qələmə almışdır:

*Bu ay, yıldız boyaların qurultayı nə demək?
Bircə böylə söyləmək:
Bu göy boya, göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı!
Yaşıl boya İslamlığın sarsılmayan imanı.
Ürəklərə dolmalı!
Şu al boya azadlığın sarsılmayan fərmanı,
Mədəniyyət bulmalı!
Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz hərflə Od yurdu.
Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kimi
Səhralara uçmuşdur.*

*Şu hilal da türk bilgisi, türkün sevgi nişanı,
Yurdumuzu qucmuşdur [1, s.151-152].*

Çox əfsuslar olsun ki, C.Cabbarlının bu müəzzəm şeirdə göstərdiyi intəhasız sevinci bir neçə ildən sonra intəhasız pərişanlıqla əvəz olundu. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ədib öz pərişanlığını, məyusluğunu, qəddar Şura hökumətinə qarşı narazılığını bildirə bilmədi, əksinə totalitar rejimin zəhərli qılıncı altında Şura hökumətini tərifi etməli oldu, Azərbaycan xalqının kökünü kəsmək istəyən mənfur ermənilərlə xalqın dostluğundan bəhs edən dram əsərləri yazmağa məcbur oldu.

Əmin Abidi isə qəddar quruluş əyə bilməmişdi və o bu üzdənirəq quruluşa, onun törətdiyi yırtıcılıqlara narazılığını hüznü lövhələrlə, kövrək mənzərələrlə bəyan edirdi:

*Ağla güzəl gəlin, günəşin soldu,
Gurubun hüznünə qarışsın rengin.
Yarının kabrine şimdi tac oldu,
Düşündə başına konan çelengin.*

*Göz yaşlarınınla in hər gün sahile,
Bağrı kanla dolan Hazerle derddeş,
Dalğalar üzgündür min iniltiyle,
Ağlayan denize sen de ol bir eş.*

*Ey güzəl elleri kınalı gəlin,
O taze yüregi yaralı gəlin [4, s.54].*

Təkrar olsa da söyləmək vacibdir ki, “Füyuzat ədəbi məktəbi” xalqın xilasını türkçülükdə, turançılıqda görür və rus, fars və başqa təcavüzkar xalqların buxovlarından azad olmaqdan ötrü türkçülük ideyalarının təbliğini, eyni zamanda tarixi gerçəkləri olduğu kimi göstərməyi vacib sayırdı. Tədqiqatçı alim Şamil Vəliyev (Körpülü) haqlı olaraq ədəbiyyatımızın bir sıra unudulmuş və qaranlıq səhifələrini araşdırmaqdan ötrü məhz “Füyuzat ədəbi məktəbi”ni öyrənməyi vacib sayır:

“Füyuzat”çı müəlliflər sırasına H.Vəzirov, S.E.İbrahimov, Əhməd Midhət Rüşətov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Müznib, X.X.Səbribəyzadə, A.Səfvət, Ə.Səbur, Ə.Cənnəti, S.Zərgər, M.Azər, H.S.Səyyah, S.Mənsur, R.Zaki və başqalarını, mətbuat orqanları sırasına isə “Qurtuluş”, “Yeni qurtuluş”, “Lisan”, “Səda”, “Sədayi-Həqq”, “Sədayi-Vətən”, “Övraqi-nəfisə”, “Açıq söz”, “İqbal” və başqalarını artırısaq füyuzatçı ədəbi-estetik platformasını tanıdan qüvvələri təxminən müəyyənləşdirmək olar” [7, s.117].

“Məcməüş-şüəra”nın üzvlərinin füyuzatçılarla, füyuzatçıların isə tək Türkiyənin deyil, bütün türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycanın bənzərsiz istiqlal şairi “Sıratul-müstəqim”çi (Allahın hidayət etdiyi yolla gedən) Mehmed Akif Ərsoyun ümumtürk hissiyyatı, ümumtürk düşüncəsi ilə sədalanan nəfis şeirlərinin ədəbi-estetik ideyaları ilə çox uyğun gəlir və şairin Çanaqqala şəhidlərinə həsr etdiyi poemadan bir hissəyə nəzər yetirmək füyuzatçılarla qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu açıq-aşkar göstərir:

*Şühədə gövdəsi bir baksana dağlar, taşlar,
O ruku olmasa dünyada əyilməz başlar.
Yaralanmış təmiz alnından uzanmış yatıyor,
Bir hilal uğruna ya Rəbb, ne günəşlər batıyor.
Ey bu topraqlar için toprağa düşmüş asger,
Gökdən ecdad inərək öpse o pak alnı deyər.
Ne böyüksün kü, kanın kurtarıyor Tevhidi,*

*Bədrin aslanları ancak bu kadar şanlı idi.
...Tüllenen meğribi akşamları sarsam yarana,
Yene bir şey yapa bildim deyemem hatirana.
Sen ki İslamı kuşatmış boğuyorkan husran.
O demir çenberi göksünde kırıp parçaladın.
Sen ki, ruhunla beraber gezer ecramı adın.
Sen ki, asara gömülən taşacaksın heyhat.
Ene gelmez bu ufuklar, seni almaz cihad.
Ey şəhid oğlu şəhid, isteme bəndən makbər,
Sana ağuşunu açmış duruyor Peyğəmbər [5, s.5].*

Mehmed Akif Ərsoy bu poemanı 1915-ci ildə Çanaqqala uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olan 250 min əsgərin əziz ruhlarına həsr etmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu 250 min türk əsgərinin arasında Türkiyə torpaqlarının düşmən caynağından xilas olması uğrunda türk qardaşlarının köməyinə gedən xeyli azərbaycanlı əsgərlər də olmuşdur. Misilsiz istiqlal şairi bu heyrətamiz əsərdə şəhidlərin Uca Allah yanında nə qədər böyük məqamda olduğunu oxucunu həyəcanlandıran, ruhunu ehtizaza gətirən, həm hüznəndirən, kövrəldən, həm də qürurlandıran, valehedici təşbihlərlə, olduqca canlı poetik mənzərələrlə bir sinema lenti kimi göz önünə gətirir. Burada şair şəhidlərin yüksək məqamda, peyğəmbərlərin yanında olduğunu cəzbedici, məftunedici, olduqca güclü bədii ifadə vasitələri ilə göstərməklə yanaşı, həm də özünün bir sənətkar kimi hansı yüksəklikdə dayandığını bəyan edir.

“Məcmüəş-şüəra”nın fəal üzvlərində Əlipaşa Səbur həm də füyuzatçı idi və tez-tez “Yeni füyuzat” jurnalında vətən haqqında romantik şeirlərlə çıxış edirdi:

*Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən,
Soldu badi-zülm ilə kaşəndə-şövqi yasəmən!
...Tarmar oldu yazıq! Axır müqəddəs əncümən,
Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən!
...Könlümü yıxdı fəna mülkündə mövqeyi-iztirab,
Ay közüm qan ağla! Şurayi-vətən oldu xərab.
Nasiri qəm mülkünə aləmdə sultan intixab
Etdilər... Əfsus! Olmaz bir dəm azadi-məhən
Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən [3, s.7].*

Bilavasitə artıq əsrlərdir fars şovinizminin riyakarlığı nəticəsində Azərbaycan türklərinin məngənəyə salınmış ədəbiyyatını xilas edərək azad bir ədəbiyyata çevirmək uğrunda da füyuzatçılar mübarizə aparırdılar və bu bərdə hələ 1913-cü ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyədə olarkən “Türk yurdu” qəzetindəki silsilə məqaləsində bu mövqedə çıxış edirdi:

“Hər nə qədər İran tərbiyəsi alan türk ürəfa və üdəbası və yazıb-oxumaq bilən sinfin “xəvvas” təbir edilən qismi məhdudi fars ədəbiyyatının qədim mənəviyyatından hissiyatı-zövq alsalar da, xəvvasın bu tamayülü, əvamən kəndi bükündən doğma bir ədəbiyyata olan ehtiyacını təskin edəməmişdir. Lisani-farsidən rumuzati-əmiqəyi-ədəbiyyəsində əql irdirəcək qədər kəsbi-səvad edəmiyən bir əksəriyyət vardır ki, nə Ömər Xəyyamı, nə Firdosiyi, nə Hafizi, nə də Sədiyi anlaya bilərdi. Sonra İran məmaliki-şərqiyyədəndir: Demək ki, əhalinin əksəriyyəti cahildir, oxuyub-yazmaq bilməz. İranda bir kəlmə farsı bilməyən kilitli türklər vardır. Təbii bunların da kəndilərinə məxsus ədəbiyyatı olacaqdır. Əlhasil farsı ədəbiyyatı hər nə qədər İran türklərinin xəvvasını bədi etmişsə və əvam qismini milli bir ədəbiyyat edilmək ehtiyaci-təbiisindən müstəqni edəməmişdir. İştə İran türk demokrasiyasının bu ehtiyacı, İran türk ədəbiyyatını meydana gətirmiş və milli şairlərin zühuruna səbəbiyyət vermişdir” [6, s.671].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “Məcməüş-şüəra”nın bir sıra üzvləri “Füyuzat ədəbi məktəbi”nin mətbu orqanlarında vətənpərvərlik, türkçülük, həmrəylik ideyaları altında çıxışlar edir, məqalələr, şeirlər yazırdılar.

Sovetlər dönəmində Azərbaycan xalqının türk olmadığını sübuta yetirməkdən ötrü yalançı tarixlər uydurur, ələlxüsus da ədəbiyyat tariximizi təhrif edərək başqa şəkllə salırdılar. Lakin sosializm ideologiyası yanıb külə dönəndən, qəddar rejim parçalanandan sonra bir çox gerçəklər, həqiqətlər üzə çıxdı ki, onlardan biri və ən əsası Azərbaycan xalqının bir türk xalqı olduğu, ədəbiyyatının da ümumtürk ədəbiyyatının bir qolu olduğu bəyan edildi.

Məsələ burasındadır ki, türkçülük və islamçılıq ideyaları hələ 1300 ildən yuxarı bir müddətdə təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, ümumtürk ədəbiyyatının ana kitabı sayılan Dədə Qorqud eposunun yaranması ilə meydana çıxmışdı. Dədə Qorqud eposu türk xalqlarının əsrlər boyu yaratdıqları zəngin dünyagörüşünün aynası idi, bu möhtəşəm abidə, eyni zamanda ümumdünya dini olan İslam dininin ideologiyasına əsaslanırdı və ideya-estetik dəyərlərə dayanaraq türk millətinin nəcib sifətlərini, yüksək mənəvi keyfiyyətini bəyan edirdi.

Azərbaycan poeziyası başqa türk xalqlarının poeziyası kimi müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlanaraq əsasən “Bələğət” elminin bədii-ədəbi dil üslubuna, poetik və təxəyyül kateqoriyalarına, fəhahətinə, mənə və söz gözəlliklərinə, eyni zamanda bədii ifadə vasitələrinə əsaslanırdı.

Məlumdur ki, müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrində mənə içində mənə vardır. Klassik şairlərimizin hər biri müqəddəs Qurani-Kərimi öz həyat kitabı etdikləri üçün mütəşabih ayələri oxuyub dərk eləyir, zaman-zaman bir hafizə çevrilir və Quran hikmətlərinin, Quran möcüzələrinin işığında öz bədii irslərinin sütunlarını qururdular.

XIX əsrin ikinci yarısındakı iqtisadi yüksəliş ədəbiyyatımızda yeni mərhələ yaratdısa, XX əsrin əvvəllərində bu mərhələ günəş kimi şəfəqlər saçıb, Azərbaycan xalqının istiqlalına işıqlı yollar açdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının ideya mənbələri bütün aydınlığı ilə meydana çıxdı. Lakin romantizm nümayəndələri haqlı olaraq türkçülüyə, islamçılığa meyil etsələr də, sinfi mübarizə adı ilə xalqı çar əsarətindən qurtarıb bolşevizm zəncirləri ilə bağlamaq istəyənlər yalnız küfrdən və Allaha üsyandan ibarət bir ədəbiyyat yaratdılar.

Məsələ burasında idi ki, xalqı bolşevizm uçurumuna sürükləyənlər ateizm, materializm, marksizm, darvinizm əsaslanırsalar da, Leninin könüllü kölələri olmasına baxmayaraq, rus ədəbiyyatının bədii ideyalarını qəbul etmir, rus dahiləri, Puşkinə, Lermontova, Dostoyevskiyə, Tolstoya rişxəndlə baxıb məsxərəyə qoyurdular. Türkçülüyə, islamçılığa meyil göstərən romantiklərimiz isə o cümlədən Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Əlabbas Müznib, Əmin Abid, C.Cabbarlı və başqaları yaradıcılıqlarında Şərq ənənələrini daşımaqla, həm rus ədəbiyyatının, həm qərb ədəbiyyatının ideyalarını, mövzularını, janrlarını milli ədəbi-bədii ideyalar, mövzular, janrlarla birlikdə həmahəng istifadə edirdilər. Təbii ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan verirdi.

1915-ci ildən etibarən Azərbaycanda təlatümlü hadisələr əvvəlkilərdən daha çox baş verməyə başladı. Osmanlı dövlətinə xəyanət etmiş erməni Andronik Ozanyan türk əsgərlərinin qabağından qaçarkən 25 minlik erməni ordusuyla Anadoluda 600 kəndi, Naxçıvan və Zəngəzur ərazisində 500 kəndi yandıraraq viran etdi və Naxçıvan, Zəngəzur ərazisində 35 min insanımızı vəhşicəsinə, insanlığa sığmayan üsullarla qətlə yetirdi. Həmin il rus-erməni hərbi birləşmələri Ərzurum, Qars, Ərdəhan və Sarıqamışda yüz min insan öldürdülər və yüz min insanı da əsir edib, türklərə dəhşətli dərəcədə nifrət və kin bəslədikləri üçün o ərazilərdə yaşayan mülki əhəlinin, o cümlədən qadınları, qız-gəlinləri, körpə və yeniyetmə uşaqları, qocaları əsir edərək türk əsgərləri ilə birlikdə heyvanlara məxsus vaqonlara doldurub Qori, Aleksandropola, Tiflis, Rostov, Tamburq, Krosnayarosk, İrkutsk, Sibirin Otlaq, Çoxluma, Noryevski, Açınski, Skotov, Stovropol, Moykov, Moskva, Nijni-Novqorod, Petroqrada və Riç adasına, bir sözlə Rusiyanın müxtəlif bölgələrinə, ölüm düşərgələrinə bir hissəsini isə Bakı şəhərinin on kilometrliyində olan Zığ kəndinin təxminən on iki kilometrliyində yerləşən Nargin adasına gətirdilər. Nargin adasına təxminən on min əsir gətirilmişdi ki, bunların yarısından çoxu qadınlar, cocuqlar və yaşlı insanlar

idi. Çar çinovnikləri və erməni cəlladları bu əsirləri sınıq-salxaq soyuq baraklarda ac-susuz saxlayır, onlara tükürpədən işgəncələr verirdilər. Bura guya əsirlərə tibbi yardım göstərmək üçün məhz erməni həkimlər dəstəsi göndərilmişdi ki, onlar əsirlərə tibbi yardım etmək əvəzinə insanlığa sığmayan işgəncələr verir, onları soyuq suda saxlayır, dəmir çilinglə döyür, başlarına mismar çalır, sinələrinə dağ basırdılar. Hərbi düşərgənin böyüyü polkovnik Poltarapski isə bütün bunlara nəinki göz yumur, əksinə böyük ləzzət alıb erməni həkimlərə buna görə xoş sözlər deyirdi. Çar istilasının, o cümlədən faşizm ruhu ilə köklənmiş rus çarı Nikolayın təcavüzkarlığına etiraz əlaməti olaraq Əliabbas Müznib yazırdı:

*Ey içən məzlumların qanın zəruri-zülmkar,
Ey edən acizləri cəngəli-qəhrində şikar!
Ey qılan Şəddad zülmün şiddətlə aşikar!
Ey olan nakamiyi-insanlar daim namkar,
Ey yıxan ev, eyləyən ərbabi-həqqi-dilfıkar!
Beylədir qanuni-həqqi – Həzrəti-Pərvərdigar:*

*Zülm evi bərbad olar gər Kəbətüllah olsa da,
Qan içən zatın içərlər qanın padşah olsa da.*

*Türklüyü məhkum qıldın bisəmər əfsanəyə,
Kəbəyi-İslami sənsən döndərən viranəyə.
Aşınayi-hiyləgər sənsən satan biganəyə,
Qəllü* zənciri-cəfa sənsən nurin fərzanəyə,
Zülm evi bərbad olar gər Kəbətüllah olsa da,
Qan içən zatın içərlər qanın padşah olsa da [9].*

Nargin adasındakı türk əsirlərinə verilən işgəncələrdən xəbər tutan Bakının müsəlman əhalisi buna etiraz əlaməti olaraq nümayişlər keçirən zaman çar məmurları tərəfindən döyülür, həbsə salınırdı. 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər hakimiyyətə gəldi. “Bakı Soveti”ndə məsul vəzifədə çalışan Nəriman Nərimanov qətiyyət və əzmkarlıq göstərərək Nargin adasında sağ qalmış əsirləri dərhal ordan xilas edib Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yeni inşa etdirdiyi beşmərtəbəli iri binaya yerləşdirdi və burada onların sağalmaq şansı tapması üçün Bakının müsəlman əhalisinin köməyi ilə hər cür şərait yaratdı. N.Nərimanov bundan sonra da Azərbaycanın müsəlman əhalisinin xoşbəxtliyi, rifahı, səadəti üçün əlindən gələni etməyə başladı. Lakin o, tək idi, onun ətrafında olan “müsəlman bolşeviklər” onun kimi xalqın qayğısına qalmaq fikrində deyildilər. 1918-ci ildən Bakı Xalq Soveti Komissarları adlanan təşkilatda Nərimanovdan başqa bir neçə müsəlman olsa da, onlar vətənpərvərlik ruhunda deyil, ermənipərəstlik ruhunda fəaliyyət göstərirdilər və bu da 1918-ci ilin martında Azərbaycan xalqının daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri tərəfindən vəhşicəsinə qətləndirilməsinə səbəb oldu. Bu dəfə N.Nərimanovla əks cəbhədə dayanan M.Ə.Rəsulzadə heyretəməz əzmkarlıq göstərərək Tiflisə gedərək dörd müsəlman partiyasının iştirakı ilə qurultay çağırırdı və may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Demokratik Cümhuriyyəti elan etdi. Lakin Azərbaycan işğal altında idi və Məhəmməd Əmin bəy Anadoluya gedərək Osmanlı hökumətindən bunun qarşısını almaqdan ötrü hərbi yardım istədi. Osmanlı dövləti onun istəyini nəzərə alıb təlim görmüş səksən faiz Anadolu türklərindən, iyirmi faiz Azərbaycan türklərindən ibarət güclü bir heyət toplayaraq başlarında Nuru Paşa və Qarabəkir Paşa olmaqla “Qafqaz İslam Ordusu” yaradıb Azərbaycanı işğaldan xilas etməkdən ötrü göndərdi. Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərləri üç ay ərzində Azərbaycanı bütünlüklə kafir birləşmələrindən, erməni daşnaklardan, erməni bolşeviklərdən, erməni emissarlardan, ruslardan, ingilislərdən, ingilis kölələri hindlilərdən, satqın cənublulardan, kazaklardan xilas etdi.

Nəticə / Conclusion

Təbii ki, bütün bunlar ədəbiyyatdan, mətbuatdan kənar qala bilməzdi və xalqın qeyrətli oğulları bütün bu hadisələri əsərlərində, məqalələrində, çıxışlarında ayna kimi əks etdirirdilər. Bu illər ərzində Azərbaycanda ədəbiyyatın vəzifəsi əsasən vətənpərvərliyi, türkçülüğü, cümhuriyyətçiliyi tərənnüm etmək, eyni zamanda baş verən hadisələrin səbəblərini, Azərbaycan və türk xalqına düşmən kəsilmiş dəstələrin, qrupların, birləşmələrin, siniflərin, millətlərin başında dayanan insanları və neqativ qüvvələri tanımaqdan ibarət idi.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfər Cabbarlı. “Ədirnə fəthi” (toplayanı, tərtib edəni, ön sözün və -şərhlərin müəllifi filologiya elmləri namizədi Asif Rüstəmli). Bakı: Elm, 1998.
2. Əflatun Saraclı. “Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində”. Bakı: Elm, 2007. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.
3. Əlipaşa Səbur. “Ah Vətən”. “Yeni Füyuzat” jurnalı, 1910-cu il, № 2.
4. Gültekin Əmin Abid. “Buzlu cəhənnəm”. “Günəş” nəşriyyatı, Bakı, 1999.
5. Mehmet Akif Ersoy. “Osmanlı ədəbiyyatı cədidəsindən”. “Şəlalə”, 2 noyabr 1993, № 39.
6. M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri” “Türk yurdu” jurnalı II cild. səh.671. RƏİ. DM. 2650. Inventar № 247.
7. Şamil Vəliyev (Körpülü) “Füyuzat Ədəbi Məktəbi” Bakı, Elm, 1999. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
8. Ümğülsüm. “Ey türk oğlu” “Açıq söz” qəzeti, 20 fevral 1918-ci il.
9. “Dirilik” jurnalı 1915-ci il № 12. Şeir Əmin Abidin “Zeülmün cəzası” adlı hekayəsinə epiqraf kimi verilib.

Идеи патриотизма в литературной среде Баку в начале XX века

Сабина Ахмедова

Доктор философии по филологии

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. Азербайджан.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Резюме. Азербайджанская поэзия, как и поэзия других тюркских народов, берет свое начало из Священного Корана и в основном основывалась на «красноречии», стиле литературного языка, поэтических и визуальных категориях, красоте смысла и слов, а также средствах литературного выражения.

Известно, что в благословенных аятах Священного Корана есть смысл внутри значения. Каждый из наших классических поэтов, с тех пор как они сделали Священный Коран - своей книгой жизни, читали и понимали такие стихи, и время от времени становились «хафизом» – человеком, который знает Коран наизусть и строили столпы творческого наследия в свете мудрости и чудес Священного Корана.

Азербайджанская литература ярко проявилась в зарождении идей в начале XX века. Однако, хотя представители романтизма справедливо склонялись к тюркизму и исламизму, те, кто хотел освободить народ от царского рабства и связать его цепями большевизма под именем классовой борьбы, создали литературу, состоящую только из богохульства и восстания против Бог.

Ключевые слова: «Удовольствия», «Меджмеут-шуара», поэзия, патриотизм, литературно-эстетические идеи